

**ПОГЛЯДИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ НА ПРОБЛЕМУ
„НЕДЕРЖАВНОГО ЧОЛОВІКА”
(НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТІВ ПИСЬМЕННИЦІ
ДО М. КРИВИНЮКА ТА Ф. ВОЛХОВСЬКОГО)**

Робиться спроба за листами Лесі Українки прослідкувати еволюцію поглядів письменниці на проблему недержавності української нації – від захоплення ідеями М. Драгоманова до сповідання національних ідеалів.

Ключові слова: епістолярій, соціал-демократія, державність нації, національна свідомість.

Листи митців як унікальний „інтелектуальний продукт особливого роду” [5, 5] постійно цікавили науковців різних поколінь, адже в епістолярії нерозривно поєднано особисте з широким спектром питань, що турбували суспільство у той чи інший період. Не виняток і кореспонденції Лесі Українки. Майже кожен її лист – документ епохи, котрий порушує надзвичайно актуальні філософські, суспільно-політичні, літературно-мистецькі проблеми, відкрите обговорення яких у колоніальних умовах кінця XIX – початку XX століть в Україні було просто неможливе. Серед кола порушених Лесею Українкою питань варто виділити проблему „недержавного чоловіка”. Її важливість для українського суспільства у період, коли жила і творила поетеса, важко переоцінити. Це був час «сентиментально-демократичного народолюбства з омріяними утопічними ідеями соціалістичного „раю” на землі» [10, 46], однак не менш утопічною видавалася тоді й ідея самостійності України – частково через брак державницького світогляду у масовій свідомості „малоросів” (слово „українці”, як відомо, не набуло тоді ще широкого вжитку), частково через відсутність власної, національної інтелігенції, яка, безперечно, і покликана

вести за собою народ. Подібні ідеї висловлювалися на той час багатьма громадськими діячами України. Серед них помітне місце займає Михайло Драгоманов, ученицею якого вважала себе Леся Українка. Протягом життя він пропагував створення соціально справедливого суспільства, заснованого на федеративній спілці суверенних автономій, а в одному з досліджень писав: „Ні, українці така осібна порода й навіть самі це добре знають,— вони не люблять панування над собою чужих держав,— та тільки не мають думки про свою державу” [2, 13]. Такий висновок М. Драгоманов зробив, з’ясовуючи готовність народної свідомості до сприйняття політичних програм та ідей, які пропонувалися діячами українського руху. Без сумніву, Леся Українка з поглядами свого дядька була знайома. Проте чи поділяла їх? На чому базувалися її власні висновки щодо такої важливої для України проблеми? Яку еволюцію пройшли?

Узимку 1891 року Леся Українка вперше виїздить на консультації до найкращих фахівців Європи, у Відень. Оптимізм лікарів додає віри і снаги, а музеї та театри захоплюють поетесу, проте у її листах того періоду на першому плані враження зовсім іншого характеру. Своєму братові Михайлу 25 лютого 1891 року Леся Українка пише: «Ти кажеш, що ніби з мого листа вільнішим духом повіяло,— може. Дай то Боже! Але якщо правда, що тут, у сій стороні, я почуваю себе якось вільніше, то знов же ніколи і нігде я не почувала так доткливо, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намуляло мені шию. Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільнішому краю. Мені не раз видається (ти знаєш, як розвинута у мене „образна” думка,— отже, не здивуєш), мені видається, що на руках і на шії у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі. І всі бачать тії сліди, і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може, вільніші, ніж у сих людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я остатній спокій,

---

який там у мене ще був; та дарма...» [11, X, 68]. В іншому листі з Відня, написаному поетесою 17 березня 1891 року Михайлові Драгоманову, читаємо: „Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ – кращий світ, вільніший. Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась, і тяжко мені, і жаль, і болить...” [11, X, 83].

Безперечно, попри те, що Леся Українка почувалася вільною, думки про „ярмо на шиї” рідного народу виникали і до цієї поїздки, варто лише пригадати твори, написані раніше, до 1891 року, а також кореспонденції того ж періоду, однак, за її власним висловлюванням, вона „прокинулася” саме тоді, причому з кожним роком жаль, сором за свою країну, роздуми про долю України не тільки не полишали Лесю Українку, а й усе більше „сушили” її серце.

„Не знаю, як хто, а я не можу терпіти мовчки під’ярменного життя” [11, X, 298],– напише поетеса 19 квітня 1895 року Михайлові Павлику із Софії. І не випадково. Ворогом номер один для Лесі Українки протягом „тридцятилітньої війни” було власне тіло, з хворобами доводилося боротися майже постійно. Проте одна справа, коли ти сам на сам з ворогом і можеш розраховувати на себе у цій битві, на своє терпіння і на свої сили, навіть у разі програшу постраждаєш одноосібно. Зовсім інша, коли ти відчуваєш відповідальність за мільйони своїх земляків, а битва, у яку ти вступаєш, триває вже не одну сотню літ, протягом яких більшість українців перехворіла на відсутність гідності – і національної, і власної, а нація в цілому стала субпасіонарною, бо вже лише здатна віддаватися за дрібні блага і сліпо служити своїм же ворогам.

Поставити діагноз безперечно хворому суспільству було легко, адже комплекс „недержавного чоловіка” (а саме у цьому Леся Українка вбачала одну з основних проблем української людності) розвивали досить довго і цілеспрямовано: народові

протягом століть чіпляли ярлик меншовартості, перетворюючи його у здеморалізовану отару овець, яка, заклопотана щоденною боротьбою за „хліб насущний”, не думає більше ні про що. Але як правильно лікувати це суспільство? Де знайти ліки? Леся Українка розуміє, що за відсутності у готовому вигляді державницького світогляду у масовій свідомості потрібна сила з почуттям обов’язку і відповідальності, яка стала б не стільки в оборону держави, мури якої майже зруйновані, скільки будителем народу, консолідуючою ланкою. І, на думку письменниці, цією силою повинні стати інтелігенти – еліта нації, її найсвідоміші представники. Саме вони здатні виховувати співвітчизників українцями, а не лояльними підданими пануючих над ними імперій. Зважаючи на це, поетеса у 1896–1897 роках фактично пов’язує перспективи української справи із українською соціал-демократією, тим самим пропонуючи відмовитися нарешті від народовського плачу по минувшині і зосередити зусилля на боротьбі за краще майбутнє. Про цей період розвитку української соціал-демократії взагалі і про роль у цьому процесі Лесі Українки зокрема писав Олександр Моргун: „Пригадую, коли І. Стешенко розпочав організацію української соціал-демократичної партії, то рішуче підкреслював неприпустимість втягувати до партії Лесю Українку, з огляду на тяжку недугу її, а також з необхідности зберегти її для поетичної творчости, як високоцінного, талановитого репрезентанта української літератури. І як би я не напружував пам’ять, не пригадую, щоб Леся тоді була членом української соціал-демократичної партії; проте не можна заперечувати захоплення її соціалізмом як протестом проти соціальної неправди, експлуатації та пригнічення трудящих [...] приваблювала Лесю до соціалізму героїка цього руху, революційність його і особливо страждання і жертвенність фанатичних борців за соціалізм” [7; 12]. Усе це поряд з активною життєвою позицією письменниці фактично дає нам право говорити сьогодні: Леся Українка була не стільки

активним членом новоствореної тоді групи УСД, скільки її ідеологом.

Щоправда, щодо шляхів і форм боротьби часто виникали різні думки навіть у колі вчорашніх однодумців. 1893 року в польському часописі “Kurjer Lwowski” Іван Франко видав статтю „Програма молодих українців”, присвячену появі у галицькій пресі політичної декларації націонал-радикальної організації Миколи Міхновського „Братство тарасівців” – “Profession de foi молодих українців”. І хоча М. Драгоманов гостро розкритикував авторів документа, Франко зайняв діаметрально протилежну позицію: його відгук загалом був схвальним [12, 7]. Варто згадати і про принципові розходження у поглядах Франка та Лесі Українки 1897 року. Саме він, висловивши у статті „З кінцем року” (1896) власні думки щодо напрямків українського національного руху і визвольних змагань в Західній і Східній Україні кінця ХІХ століття, викликав полеміку серед небайдужої української інтелігенції. Дискусію продовжила Леся Українка – праця „Не так тії вороги, як добрії люде” (1897), у відповідь на яку Франко надрукував на сторінках журналу „Жите і слово” статтю „Коли не по конях, так хоч по оглоблях” (1897). Якщо обидві згадані вище праці Івана Франка відображають результат еволюції поглядів автора – від захоплення ідеями М. Драгоманова до критичного осмислення соціалістичних доктрин і сповідання національних ідеалів, то політичну концепцію ідей Лесі Українки того періоду можна характеризувати, аналізуючи її драгомановські засади. Розуміючи це, І. Франко відносить поетесу до тієї групи українських радикалів, що визнавали себе спершу соціалістами, а вже потім українцями. Він вказує на помилковість таких переконань, адже діяльність УСД у царині політики фактично зводилася до створення самостійної організації українських соціал-демократів та її співпраці на рівних з подібними групами інших народів з орієнтацією на європейський шлях розвитку. Франко вбачав у цьому ігнорування власної національності під впливом російського революцій-

ного демократизму і неможливість вирішення української справи таким чином. Це був не лише відхід від поглядів М. Драгоманова, а й визнання національної ідеї пріоритетною якраз напередодні виходу „Самостійної України” (1900) М. Міхновського. І хоча окремі „заповіді” першого програмного документа українського націоналізму яскраво виражали всю сутність світобачення і Лесі Українки, й Івана Франка (вживання української мови в усіх сферах діяльності в Україні, вшанування діячів рідного краю, зневага до „перевертнів-відступників”, небайдужість до всенародних ідеалів тощо), молодий український націоналістичний рух не знайшов тоді достатньої підтримки ні в суспільстві взагалі, ні в душі Лесі Українки зокрема.

На жаль, справжніх однодумців і справді було мало, та й ставилася поетеса до вибору друзів обережно, бо „ніколи не була людиною нерозбірливою в стосунках з іншими” [1, 72]. Можливо, тому листи Лесі Українки до окремих адресатів і такі щирі, що реципієнти письменниці близькі їй духовно, з ними ж бо пережито найважчі хвилини життя, як-от з Ольгою Кобилянською, Михайлом Кривинюком. З останнім Лесею еднали, як відомо, не тільки родинні зв’язки: Леся Українка назвала Михайла Васильовича братом у листі до сестри Ольги 9 червня 1901 року, ще до їхнього одруження, певно, згадуючи і про його підтримку в Мінську, і про спорідненість душ, і про побратимство у громадсько-політичних переконаннях.

Їхнє знайомство відбулося 1896 року на весіллі Людмили Старицької, де поетеса була дружкою, а Михайло Кривинюк – боярином. Відразу ж потоваришували, і, як виявилось згодом, на все життя. Кривинюк був однолітком Лесі Українки. Він народився в селянській сім’ї на Волині, проте зумів здобути середню освіту в місті Острозі та вступити до Київського університету, в якому й навчався на час знайомства з Косачами. Відбувши покарання за „неблагонадійність” у зв’язку зі студентськими заворушеннями, диплом одержував за кордоном. Саме туди, у Львів, Прагу, писала на початку ХХ століття Леся

Українка, адже Кривинюк – активний учасник українського соціал-демократичного руху, видавець, перекладач, кореспондент – фактично став її довіреною особою і в громадських, і в особистих справах.

Поза сумнівом, у листах Лесі Українки до Кривинюка висвітлено різні питання, порушено безліч проблем, проте майже завжди в центрі уваги адресанта – щастя рідного народу. Що ж до боротьби за нього, то Леся Українка у листі від 14 лютого 1902 року зізнається Михайлові Кривинюку: „Мені здається, що боротьба не з того кінця почата. Демонстрації добрі, коли вони *результат* запалу і революційного настрою, а яко спосіб викликання того запалу і настрою вони навряд чи практичні. І сама *форма* їх: віддавання себе голіруч під нагайки, шаблі й кулі – якась прикра і, здається мені, ентузіязму викликати не може. Поправка: *деякі* результати, певне, будуть, але чи оплатяться вони? Чи не краще б ту силу обернути на прелімінарну роботу, організаторську і т. д.?” [4, 602]. Загалом відповіді на останні два запитання, незважаючи на їх риторичність, можна все-таки знайти у самих кореспонденціях Лесі Українки, її статтях, творах. Сповідуючи соціал-демократичні ідеї з елементом національного, письменниця виступала категорично проти будь-якого насильства, як фізичного, так і духовного. Їй імпонували інші методи. Вона визнавала, що в Україні головною проблемою є якраз відсутність духовної свободи нації. Ніколи і нічого не сприймаючи на віру, Леся Українка усвідомлювала, що потрібно шукати шляхи, які б допомогли „повернути” інтелігенцію до народу, щоб «розкувати „невольничу душу” українця, спонукати його до саморуйнації комплексу рабської психіки, інакше національні ідеали не будуть досягнуті» [3, 62–63], а без них і свобода та щастя українців будуть неповними. Одним із кращих „універсальних” напрямів Леся Українка називає соціал-демократичний рух. Щоправда, на національній основі, адже ситуація „нація – пан і нація – раб” є для омріяної долі України

неприйнятною на терені будь-якої з імперій – чи то Російської, чи то Австро-Угорської.

«Тоді тільки починається справді вільна, не шовіністична, але й не „рабья” національна психологія, коли чоловік каже: я може б і вмів бути іншим, але не хочу і не потребую, бо я хоч не ліпший, так зате й не гірший від інших, принаймні від тих, що хочать мене на свій лад перестановити. Приймайте мене таким, як я є, і тим, ким я сам хочу бути, не ваше діло вибирати мені мову і звичаї,– пише Леся Українка Михайлові Кривинюку 26 березня 1903 року і додає: – Ініціатива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана збоку „старших братів” ... се понижає нас, що ми ліземо брататись, а на нас навіть і не завважають, чи ми є на світі. Годі!» [4, 678]. Ці слова поетеси наче продовжують роздуми, викладені нею щодо взаємин російських та українських соціал-демократів у листі від 17 березня 1903 року до Фелікса Волховського: «Психологія „недержавного” чоловіка вражлива: йому стілько вже окриків, посміхів, іронії і всякої начальственності приходилось бачити по всяких „руських” і „общерусских” і „россійських” партіях і кружках, що він уже навчився обережності і не хоче осліп кидатись непрошений на шию, щоб часом хто й не висміяв. Може се хвора психологія, але ж всякий „унижений і оскорблений” до певної міри хворий...» [8, 297].

Фелікс Волховський – адресат Лесі Українки – досить вагома постать на зламі двох великих епох в українському національно-визвольному русі – періоду об’єднань україно-фільської інтелігенції та періоду виникнення новітніх політичних партій європейського типу. У дитинстві мешкав на Волині та в Полтавській губернії. Гімназію закінчив в Одесі, вищу освіту здобув у Московському університеті, де був секретарем „Малоросійської громади”. У 1868–1869 роках ув’язнений у Петропавлівській фортеці, 1874 року арештований удруге. Писав вірші, керував гуртком „чайківців” в Одесі. 1878

року засуджений на довічне ув'язнення, відбував його в різних місцях Сибіру (Тобольська губернія, Томськ, Іркутськ, Кехта). З 1889 року – у Лондоні, де заснував „Товариство друзів російської свободи”. Тут повернувся і до українських справ, звідси листувався з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком [9, 32–33].

Важливо, що Леся Українка звертається до Волховського як до українця. Адже хоча його світогляд теж формувался під впливом ідей М. П. Драгоманова, а Волховський як один із керівників „Аграрно-соціалістичної ліги” намагався налагодити тісні контакти з українськими політичними партіями, гуртками і сприяв друкуванню літератури українською мовою для народу та її розповсюдженню, однак дуже довго жив у Москві, Сибіру, Лондоні, редагував видання „Фонда вольной русской прессы” [6, 10; 9, 32]. Знаючи це, Леся Українка неодноразово майже у кожному своєму листі, звертаючись до Фелікса Волховського, вживає звертання „земляче”, наголошуючи, власне, на національності реципієнта, на нашу думку, не дарма, адже в кореспонденціях, оригінали яких, до речі, нині знаходяться в архіві Інституту Гувера у США, викривається шовіністична позиція російських партій щодо національних політичних груп, ідеться про погляди самої поетеси, її суспільно-політичні переконання. Більше того, Леся Українка використовує листовне знайомство з Волховським, неабиякий вплив останнього на деякі демократичні видання у Лондоні і намагається за його посередництвом привернути увагу Європи як до України взагалі („Чи Ви не маєте яких шляхів до англійської преси і журналістики різних напрямів, щоб можна було туди всадити дописі по українській літературі, політиці, фольклору і т. п.?” [8, 298]), так і до українських проблем зокрема, бо лише таким чином, на думку поетеси, Україна зможе віднайти себе на світових шляхах і здійснить поворот до „європеїзації” свого духовного життя. Певно, заради цього Леся Українка листовно знайомить і Ф. Волховського з С. Єфремовим, особисте спілкування з яким для неї навряд чи було приємним після

полеміки, що розгорілася з приводу статті «В поисках новой красоты», у котрій Сергій Єфремов критикував декадентів і символістів, а серед них і Ольгу Кобилянську. Проте, і треба віддати належне поетесі, у листі до Волховського письменника характеризує Єфремова як діяльного і працьовитого чоловіка, критика, добре поінформованого в житті різних гуртків, і висловлює таку думку: „У всякім разі, я готова реферувати Ваші бажання і справи перед земляками всіх напрямів, бо вважаю, що при недостатчі вільної преси і вільної почти треба помагати не тільки приятелям і товаришам, але навіть і неприятелям виражати свої думки і знайомитись, хто з ким хоче” [8, 293]. Звідси, мабуть, і щире бажання познайомити Фелікса Волховського з Михайлом Кривинюком. „Тепер можу подати Вам,— пише Леся Українка Ф. Волховському 23 квітня 1903 року,— адресу одного мого приятеля і земляка, що вчиться в Празі [...]. Вдайтесь до нього, з чим хочете, так як до мене, бо ми з одного гурту...” [8, 299].

Хотілося б звернути увагу на слово „тепер”. Чи випадково Леся Українка його вживає? Можна було б припустити, що поетеса, виїжджаючи додому із Сан-Ремо, намагається знайти Волховському за кордоном іншого гідного співрозмовника, спілкування з яким не було б обмежене цензурними заборонами і кордонами, але дозволимо собі ще одне припущення: Леся Українка листовно знайомить Волховського із Кривинюком лише після того як бачить, що їхнє спілкування тільки допоможе справі вирішення проблеми „недержавного чоловіка” в Україні. Такий висновок письменника, зокрема, могла зробити, прочитавши лист – відповідь Ф. Волховського від 19 квітня 1903 року, де йшлося про готовність останнього співпрацювати з українцями, як і з представниками інших національностей, на засадах рівності. Подібні ідеї знаходили своє відображення і в листах Ф. Волховського до М. Кривинюка, уривки з яких наводить Ольга Косач-Кривинюк у книзі „Леся Українка: Хронологія життя і творчості”, використовуючи архів свого чоловіка, де до

1941 року ці листи зберігалися. Зокрема, в кореспонденції від 24 травня 1903 року Ф. Волховський ще раз висловлює щире бажання встановити правильні відносини між Аграрно-соціалістичною лігою [російською] й українськими соціалістичними організаціями й партіями, декларуючи, фактично, ті ж принципи, які виголошувала у листах до нього сама поетеса.

У чому вбачали цю „правильність” тоді і Ф. Волховський, і Леся Українка? Формально не належачи до жодної політичної партії, вони були симпатиками соціал-демократичної ідеї, сформованої на федеративних позиціях російськими та українськими партіями та гуртами, у необхідності чого так переконувало саме життя, інакше – „славянские ручьи сольются в русском море” [8, 296],– на думку поетеси, а „рабами рабів” українці вже були і так надто довго. Проте мине зовсім небагато часу і погляди Лесі Українки щодо „правильності” таких взаємин, пройшовши фазу відходу від ідей М. Драгоманова, дещо зміняться: письменниця, відійшовши від його федералістичних переконань, сповідуватиме ідеї націонал-демократизму і державності нації.

Безперечно, проблеми „недержавного чоловіка” не існувало для тенденційного радянського літературознавства, як і самої української держави. Листи письменниці до М. Кривинюка і Ф. Волховського не друкувалися, та й самі імена цих видатних діячів майже не згадувалися. Хоча завдяки Олександрові Дуну кореспонденції Ф. Волховському були видрукувані у Філадельфії у ювілейному збірнику до 100-річчя поетеси (1971–1980), а з листами до М. Кривинюка за кордоном можна було ознайомитися ще раніше (1970 року у книзі Ольги Косач-Кривинюк „Леся Українка: Хронологія життя і творчості”),– у 12-томному Зібранні творів Лесі Українки вміщено лише кілька її кореспонденцій до Михайла Кривинюка, причому найменш „крамольних”. Причин багато, але, без сумніву, одна з них очевидна: аби листування поетеси з ними не скомпрометувало того штучно витвореного образу Лесі Українки – революціонерки, інтерна-

ціоналістки, що поширювала марксистські ідеї і була другом усіх робітників.

До речі, варто звернути увагу і на актуальність проблеми „недержавного чоловіка”, якій Леся Українка відводить чимало місця у своїх листах до М. Драгоманова, М. Павлика, Ф. Волховського, М. Кривинюка та ін., водночас визнаючи, що в Україні надто мало людей з виразною національною свідомістю та державницькими ідеалами, чим, власне, і можна пояснити нинішні невдачі України на шляху державотворення. Як не прикро, але завдання, поставлені ще Лесею Українкою перед українцями кінця XIX – початку XX століть (руйнування власної психології „недержавного чоловіка” і формування свідомої нації), так і залишилися одними з головних, а питання Лесі Українки „...нащо маєм ще самохіть у ярма запрягатись та двигати хрести по власній волі, коли вже й так намучила неволя?” [11, III, 242], на жаль, і досі потребує відповіді та звучить не менш актуально в Україні початку XXI століття. За таких умов важко не погодитися з сучасними дослідниками духовної спадщини поетеси, котрі в один голос відзначають виразну глибину ідей Лесі Українки, проектуючи їх на наше сьогодення.

Література

1. Діба А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів.– К.: Основні цінності, 2003.– 173 с.
2. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880).– Женева, 1881.
3. Жулинський М. Леся Українка як уособлення національного обов'язку // Жулинський М. Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людності.– Луцьк: Надстир'я, 1999.– С. 46–70.
4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості.– Нью-Йорк, 1970.– 923 с.

---

5. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”. Роздуми про епістолярну творчість.– К.: Дух і Літера; Х.: Правозахисна група, 2001.– 300 с.

6. Листи Лесі Українки до Фелікса Волховського / Прим. і підгот. текстів Т. Борисюк і О. Дуна // Слово і час.– 1991.– № 2.– С. 8–14.

7. Моргун О. Напровесні було... (Спогади про Лесю Українку).– Фонди Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки.– КН – 9256, А- 2118.

8. Невідомі листи Лесі Українки / Підгот. текстів і передм. ред. // Леся Українка. 1871–1971. Зб. пр. на 100-річчя поетки.– Філядельфія, 1971–1980.– С. 281–308.

9. Ротач П. Розвіяні по чужині: Полтавці на еміграції: Короткий біобібліографічний довідник.– Полтава: Верстка, 1998.– С. 32–33.

10. Смерека В. Еволюція світогляду Лесі Українки // Розбудова держави.– 1994.– № 2.– С. 46–50.

11. Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т.– Т. 1–12.– К.: Наук. думка, 1975–1979.

12. Франко І. Я. Програма молодих українців / Прим. і підгот. тексту М. Нечиталюка // Літературна Україна.– 2006.– 22 черв.– С. 1, 7.

Savchuk V. Lesya Ukrainka's Points of View on the Problem of “Non-State Man” (on the Bases of Writer's Letters to M. Kryvynyuk and F. Volkhovskiy).

An attempt to trace the evolution of the writer's view points on the problem of non-stateness of the Ukrainian nation from delightnees of Drahomanov's ideas to perceiving national ideals is being made.

Key words: epistolary, socio-democracy, the stateness of the nation, national consciousness.